
DŽEMAL SOKOLOVIĆ

RACIONALIZAM I KULTURA

„O svetovima, suncu nemam pravi sud,
tek vidim da se ljudi pate svud.
Sveta je mali bog stalno istovetan,
i čudan ostaje kao u prvi dan.
Ipak bi nešto bolje živet' znao
privid nebeskog zraka da mu nisi dao.
Razumom zove ga, al' samo stog' ga ima
da bude zverskiji od svakoga zverinja.”

Gete, Faust

Racionalistički odnos čovjeka prema spoljašnjem svijetu u kome se čovjekov *ratio* manifestira kao kreacija tog svijeta kao čovjekovog, jeste uistinu privid u kome se čovjek shvata kao subjekt tog odnosa. Stvaralački čovjekov odnos, ospoljen u radu, u osnovi je određen čovjekovim razumom. Čovjek tako stvarno proizvodi, ali svijet stvari, a to znači samo prividno proizvođenje čovjeka kao subjekta tog odnosa. U radu kao proizvodnji vrijednosti čovjek u osnovi proizvodi radi same proizvodnje, radi vrijednosti. Razum kao uslov te proizvodnje, u uslovima proizvodnje koja determinira samu sebe, okrenut je dakle ne čovjeku, nego njegovoj suprotnosti, vrijednosti kao proizvodu rada, kao realnom apstrahiranju čovjeka.

RAD KAO SADRŽAJ RACIONALIZMA

Dosadašnja istorija čovjeka istorija je kulture, rada kao procesa njenog stvaranja, vrijednosti kao proizvoda rada, a to znači kulture kao vrijednosti, kao proizvoda rada. To je istorija kvantitativnog pripremanja za prelazak u čovjekovu kvalitativnu povijest, u novi estetsko-erotički kvalitet.¹⁾ Čak i ako je u dosadašnjoj istoriji postojao kvalitativni napredak, a postojao je, i to je nedvojbeno, onda je on postojao samo u funkciji kvantitativnog rasta, u funkciji ekonomske produktivnosti rada, determiniran njime. Taj svijet samo je dakle svijet *mnoštva* stvari, koji

¹⁾ Upor. Herbert Marcuse, *Kraj utopije — Esej o oslobođenju*, „Stvarnost”, Zagreb, 1972, str. 15.

je veći, bogatiji, grandiozniji ukoliko je to mnoštvo, kvantitet, rasipništvo veće. Taj radom proizvedeni svijet nije, međutim, jedina mogućnost realizacije rada. Radom se ostvaruje i sam čovjek, ali ne kao subjekat, ne kao cilj, nego obrnuto, kao sredstvo realizacije rada. Čovjek je dakle uslov samog rada, ali ne kao uslov realizacije vlastitih imanentnih sadržaja u procesu rada, dakle rada kao mogućnosti realizacije samoga sebe, nego rada za sebe, rada kao konačne svrhe. U tom smislu čovjek u radu ostaje bitno ograničen. Upravo zato jer se rad za čovjeka pojavljuje kao svrha za sebe, kao konačni cilj, i njegovo manifestiranje, dakle realizacija u vrijednostima, postaje za čovjeka relevantna. Umjesto da u radu vidi samoga sebe kao cilj, kao svrhu vlastite djelatnosti, čovjek prepušta radu da se sve više i više manifestira u vrijednostima kao proizvodima izvan čovjekovog ljudskog sadržaja. Relativno, proizvod rada sve manje postaje sam čovjek, a sve više svijet izvan njega, dakle kultura.

U aktualnom smislu kultura postaje za čovjeka osnovna vrijednost. (Naravno, kultura shvaćena u najopštijem smislu, kultura kao proizvod rada.) Prije svega zato što se aktualni nivo rada najvećim dijelom opredmećuje u kulturi. A rad, jer je čovjekov preovlađujući odnos, javlja se tako kao jedina mogućnost realizacije samoga čovjeka, — istina objektivno izvan samoga čovjeka, ali kako u njegovoj glavi između kulture i njega nema podvojenosti, to je proizvođenje kulture u stvari za čovjeka autentično samoproduženje.

Rad dakle u predmetnom svijetu stvara vrijednosti, ali otud što je rad samo odnos, mora se govoriti i o drugom članu tog odnosa. Vrijednost kao proizvod rada implicira prema tome postojanje nečega što determinira samu vrijednost. Apstraktno bi zvučalo ako kažemo da je to čovjek, upravo zato jer je čovjek kompleksan sadržaj. To znači, na primjer, da ne možemo govoriti o biološkoj osnovi čovjeka kao determinanti vrijednosti. Istina, između rada kao procesa stvaranja vrijednosti i biološke prirode čovjeka postoji izvjesna veza, ali se u njoj ne može tražiti osnovna konstituenta rada. To što stoji naspram vrijednosti, naspram kulture, što omogućava i rad kao čovjekovu eksteriorizaciju, jeste *ratio*. U tom smislu o radu možemo govoriti kao isključivo racionalnom odnosu čovjeka sa spoljašnjim svijetom. Rad u stvari predstavlja realizaciju čovjekove svijesti kao mogućnosti, i najzad kulture kao manifestacije svijesti. Rad je, dakle, zato što *jest*, uvijek nemoguć, i zato negacija i same svijesti kao mogućnosti.⁷⁾ A kultura, jer

⁷⁾ Upor. Milan Kangrga, *Smisao povijesnoga*, „Razlog“, Zagreb, 1970, str. 49—51.

se pojavljuje kao radom posredovani rezultat čovjekove svijesti, egzistira samo kao sam rad, opredmećen, minuli rad. Kao takva ona je samo, za čovjeka, objektivizacija njegovog razuma, jer je njegova tvorevina. Stvarno, egzistencija kulture je objektivna, dakle objektivno izvan čovjekovog odnosa prema njoj kao objektu.³⁾

Vrijednost dakle ne postoji izvan racionalno. U tom odnosu: *ratio* — rad — vrijednost, vrijednost postaje konačnim ciljem. Čovjek se time sve više udaljava od svoje suštine, od svoje ljudske realizacije. Ukratko, čovjekovo otuđenje se racionalizira, jer se čovjek racionalno otuđuje.⁴⁾ Racionalizam, prema tome, u uslovima rada kao ospoljenja razuma, znači čovjekovo istinsko siromaštvo. Sve dotle dok je razum čovjekov na nivou mogućnosti, on predstavlja i mogućnost čovjekove realizacije. Njegova realizacija, jedino moguća, u uslovima rada, u proizvodnji vrijednosti, čak ili naročito na nivou proizvodnje čovjeka kao vrijednosti, kao radne snage, predstavlja uništenje čovjeka kao mogućnosti, odvajanje od njegove suštine. Racionalizam znači u stvari udaljavanje čovjeka od njegovog konačnog cilja, svog ljudskog ostvarenja, ali u isto vrijeme pretpostavku otkrivanja stvarne mogućnosti čovjeka.

U krajnjoj liniji racionalizam uvijek znači otkrivanje novih prepreka za čovjeka. Upravo zato jer za čovjekov razum problem postoji uvijek samo izvan čovjeka, sadržan u prirodi ili kulturi, a ne u čovjeku samom,⁵⁾ racionalizam kao kreacija je u apsolutnom smislu uvijek kreacija novih prepreka. Rješavajući problem sadržan u kulturi, putem rada kao proizvodnje vrijednosti, kao *kvantitativnog* rješenja problema, čovjek u stvari kreira novu vrijednost kao svoj problem, istina racionalno (kvantitativno) na višem nivou. Proizvodnja kulture uvijek je proizvodnja nove vrijednosti, novog kvantiteta kao realne prepreke novom kvalitetu. Kvantitet, apstrahiran od svoje korisne strane, svoje kvalitativne određenosti, samo je *stanje određenog kvaliteta*. Kao takav on želi, uvijek, u svim istorijskim okolnostima, da zadrži to stanje. Kritika koja negira to stanje, ne smeće s uma ni pozitivnu stranu ili ulogu kvantiteta kao preduvjeta novog kvaliteta, ali kao kreativna, ona (kritika) je uvijek zaintere-

³⁾ Upor. Zan-Pol Sartr, *Egzistencijalizam i marksizam*, „Nolit”, Beograd, 1970, str. 78 i 83.

⁴⁾ Upor. H. Marcuse, *Ibidem*, str. 143.

⁵⁾ Z. — P. Sartr. *Ibidem*, str. 117. „Predmet egzistencijalizma — i to zato što su tu marksisti zatajili — jeste čovek pojedinac u društvenom polju, u svojoj klasi sred kolektivnih predmeta i sred drugih pojedinaca, jeste ličnost, alijenirana, reifikovana, mistificirana, onakva kakvom su je napravili podela rada i eksploatacija, ali koja se bori protiv alijenacije služeći se izvitoperenim instrumentima i koja, uprkos svemu, strpljivo osvaja deo po deo terena.”

sirana za viši nivo kvaliteta, za novu upotrebnu vrijednost, i kao takva uvijek okrenuta protiv postojećeg kvantiteta, makar on bio i samo stanje postojećeg kvaliteta. Upravo motivirana opasnošću da se rast i prosperitet svede na rast, umnožavanje postojećeg, kritika prelazi preko pozitivne uloge tog postojećeg u prošlosti i okreće se negativnoj ulozi tog postojećeg u sadašnjosti, destruirajući ga *kreacijom* nepostojećeg, novim kvalitetom. Kritika kulture, na kojoj mi insistiramo, zato je u osnovi motivirana *kreacijom* novih kvaliteta kulture, estetskih prije svega.

Kakva je, međutim, stvarna mogućnost racionalizma kao mogućnosti realizacije čovjeka? Svaki racionalni zahtjev predstavlja u svojoj osnovi odnos prema čovjeku. Ali, racionalizam kao izraz čovjekovog zahtjeva za samorealizacijom vidi isključivi odgovor u kulturi. Baš zato kultura se pojavljuje kao nepresušni izvor rješenja za čovjeka. Pozitivistički rješavajući svoje zagonetke kroz realizaciju kulture, rješavajući dakle svoje irelevantne probleme, čovjek i ne vidi da se kultura javlja kao problem, da je njeno prevaziženje stvarni odgovor. Parcijalno se potvrđujući kroz *kreaciju* kulture čovjek ne može ni da shvati kulturu kao svoju istinsku nemogućnost, kao osnovnu prepreku svog ostvarenja.⁶⁾

Zato s puno razloga možemo govoriti o racionalizmu kao čovjekovom istinskom izrazu, ali u isto vrijeme i kao lažnoj, ospoljenoj i postvarenoj realizaciji.

Smisao čovjekove egzistencije očigledno nije u proizvodnji vrijednosti; u tom slučaju čovjek bi već bio realiziran. Čovjekova ljudska egzistencija je izvan vrijednosti. Ljudska djelatnost, prema tome, nije *a priori* usmjerena protiv racionalizma, nego protiv čovjekove racionalne realizacije, odnosno dezintegracije. Ali, ako je vrijednost, proizvod rada, dakle kultura, problem, da li je u tom slučaju i čovjekov razum kao njihova mogućnost vanljudska kategorija? Drugim riječima, da li je uopšte moguće govoriti o čovjeku izvan vrijednosti? Svakako, jer je u stvari nemoguće govoriti o čovjeku u svijetu vrijednosti. Onaj nivo egzistencije u kome je vrijednost, dakle proizvod rada, opšte mjerilo vrijednosti, čovjek je uvijek beznačajna vrijednost. Njegova radna snaga kao jedina unutrašnja vrijednost, javlja

⁶⁾ Naravno, pod kulturom podrazumjevamo najširi, u antropologiji uobičajeni pojam, koji se prostire od ekonomske do moralno normativne sfere. Ovakvo poimanje kulture ne podrazumjeva takođe često odvajanje kulture i civilizacije, kakvo zastupa na primjer Marcuse (*Uz novo određenje kulture*, „Treći program”, Radio-Beograd, Ljeto 1971), jer se, po našem mišljenju, radi o fenomenima koji se uzajamno dodiruju, iako i ne poklapaju, — ali o tome nemamo namjeru raspravljati ovom prilikom.

se kao sićušna u upoređenju sa vrijednošću kulture.⁷⁾ Posjedovanje vrijednosti javlja se kao osnovno bogatstvo čovjeka i mjerilo vrijednosti samog čovjeka. Trka za takvim bogatstvom pojavljuje se kao najracionalniji oblik odnosa čovjeka sa svijetom vrijednosti. Štaviše, jer je i čovjek sam vrijednost, kao radna snaga, posjedovanje čovjeka, vlast nad njim, javlja se kao osnovno, i izvor svih drugih bogatstava. Na prvi pogled izgleda da čovjek čovjeku postaje cilj. I zaista je tako, ali samo zato jer je on osnovni izvor konačnog bogatstva, materijalnog, opredmećenog bogatstva sadržanog u kulturi kao vrijednosti. U stvari, čovjek čovjeku postaje sredstvo, štaviše stvar koju on proizvodi kao i svaku drugu vrijednost.⁸⁾

I čitav taj kreativni odnos čovjekov prema kulturi racionalno je organiziran. Ta kreacija je stvarna prepreka čovjekove autentične kreacije.⁹⁾

Gotovo da je moguće pokazati na svakom pojedinačnom elementu kulture da je njegovo racionalno proizvođenje u stvari samo djelić čovjekovog ljudskog otuđenja. Zar postoji nešto racionalnije organizovano u kulturi čovječanstva od rata? Ogromna gomila ljudskog razuma troši se za proizvodnju sredstava za fizičko uništenje čovjeka. Ali taj besmisao upotrebe čovjekovog razuma nije prisutan samo tamo gdje je on *explicite* uperen protiv čovjeka. Najamni rad je do sada najracionalnije organizovan rad u čovjekovoj istoriji, a njegov osnovni rezultat se sastoji u: na jednoj strani, grandioznom razvitku kulture i gomilanju vrijednosti, a neslućenom siromaštvu ljudskog u čovjeku, na drugoj. Najamni rad kao racionalni proces proizvođenja bogatstva kulture nije mogao proizvesti ljudski sadržaj u čovjeku. Nikada se do sada čovjek nije

7) Kako ipak ne bi bilo nesporazuma, napominjemo da ovdje upotrebljavani pojam vrijednosti ne ide dalje od Marksovog određenja vrijednosti kao proizvoda apstraktnog rada, te je neuporediv sa aksiološkim pojmom vrijednosti, za koji, napominjemo, u našem jeziku postoji daleko pogodniji termin — vrednota.

8) „Ovde se „ratio“ pokazuje u bukvalnom smislu kao interes. Racionalnost se u svetu trgovine oštro suprotstavlja hrišćanskoj (i svakoj drugoj) blagonaklonosti. Ideja čovekoljublja apeluje na srce i dušu. U svetu ekonomije srce i duša nemaju mesta. Građansko društvo i njegova ekonomska racionalnost počivaju na pretpostavci *koristoljublja*, a ne *čovekoljublja*. Tržnica ne zna za ljudske potrebe i ljudsku nevoiju, ona zna samo za „bezdušno plaćanje u gotovom“. Konkurencija dovodi ovde ljude u *vezu*, ali samo na privremen način. Njena zajednica je samo *zajednica iz računa*, zajednica golih, ledenih interesa.“ — Ljubomir Tadić, *Tradicija i revolucija*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1972, str. 216.

9) Upor. Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1968, str. 152—3.

više služio svojom glavom, a nikada do sada nije proizvodio tako malo za sebe samog.¹⁰⁾

Racionalizam je, naravno, zahvaljujući kulturi ovladao i odnosima među ljudima, jer je čovjekov odnos sa drugim čovjekom, čak i na svom primarnom nivou, u porodici, devalviran u odnosu na čovjekov odnos prema kulturi. Istorija odnosa među ljudima tako je postala istorija odnosa ljudi prema kulturi; istorija čovjeka je u stvari istorija proizvodnje.¹¹⁾

I to sve zato što među nama vlada razum, a ne osjećaji. Zar bi bilo racionalno stupati u odnos sa drugim čovjekom ako između nas ne bi bilo i materijalne vrijednosti? Kapitalist stupa u odnos sa radnikom jer ovaj ima radnu snagu; radnik je u odnosu sa kapitalistom jer ovaj posjeduje kapital. Oni se dakle ne odnose međusobno kao ljudi, nego kao vrijednosti. Naravno, sasvim je nepotrebno reći da je to jedino racionalan odnos. Zar se, uostalom, može vrednovati proizvodnja ljepote i proizvodnja vrijednosti? Naravno da ne može, ali ne zbog vrijednosti sadržane u proizvodu rada, nego zbog racionalne nemjerljivosti lijepog. Lijepo kao elemenat ljudskog, umjetnost kao sadržaj čovjeka, ne isključuje vrijednost, kulturu, ono ga prevazilazi. Njihova pojmovna koegzistencija je nemoguća. Vrijednosno, ili racionalno u uslovima vrijednosti u aktualnom smislu je uvijek suprotstavljeno ljudskom, ali je realizacija ljudskog uvijek izvan suprotstavljenog odnosa kulturi kao sadržaju čovjeka. Jednostavno, kultura kao sadržaj čovjeka je privid, ona ne postoji kao prepreka, ona je u svom suštinskom obliku apstrakcija za čovjeka kao njegov vlastiti sadržaj.

Što više postajemo kulturalna bića, što više gomi-lamo vrijednosti kao bogatstvo čovjeka, što više proizvodimo kulturu kao svoj svijet, postaje nam jasnije da u tome nije sadržana mogućnost čovjekovog ljudskog ostvarenja. Realizacija ljudskog u čovjeku ne sastoji se, međutim, ni u destruk-

¹⁰⁾ Upor. H. Marcuse, *Kraj utopije...*, str. 142—3.

¹¹⁾ Marcuse je pisao: „Jedino u medijumu tehnologije čovjek i priroda postaju funkcionalni objekti organizacije. Univerzalna efikasnost i produktivnost aparata pod koji su subsumirani prikriva posebne interese što organiziraju aparat. Drugim riječima, tehnologija postaje značajan nosilac postvarenja — postvarenje u njegovoj najzreljoj i najefikasnijoj formi. Ne samo da se društveni položaj pojedinca i njegov odnos spram drugih pokazuje kao uslovljen objektivnim kvalitetima i zakonima već ovi kvaliteti i zakoni gube svoj misteriozni i nekontrolivni karakter — pokazuju se kao proračunljive manifestacije (znanstvenog) racionaliteta. Svijet ide k tome da postane materijal totalnog upravljanja koje apsorbira čak upravljače. Tkivo dominacije je postalo tkivo samog uma, i ovo društvo je sudbosno upleteno u njega. Iz toga proizlazi da misao koja dolista transcendirira postojeće — transcendirira i sam um.“ — *Čovjek jedne dimenzije*, str. 161.

ciji kulture — bez obzira na to što ona u aktualnom smislu djeluje kao stereotipni okvir u kome se čovjek jedino može ostvariti, nego u neposrednoj samorealizaciji čovjeka.¹²⁾ Kultura će za čovjeka biti prepreka na tom putu samo dotle dok je on bude proizvodio kao prepreku. Čovjekova nemoć nije, dakle, samo objektivno determinirana; čovjek je subjekt svog siromaštva, a to znači i vlastitog obogaćenja kao ljudskog bića. Kultura jeste stega za čovjeka, prepreka koja ga sprečava da se samorealizuje, ali samo onda kada čovjek vidi isključivu mogućnost svoje realizacije u proizvodnji kulture. Za autentično ljudsko ostvarenje odgovoran je, međutim, sam čovjek. Prema tome, ovdje se ne govori o uništenju kulture kao uslovu ostvarenja čovjeka. Naprotiv, kultura i dalje ostaje kao čovjekov svijet, ali sada kao njegov manifestni svijet. Čovjekova suštinska egzistencija realizuje se sada u njemu samom, u njegovom bitno drugačijem odnosu i prema prirodi i kulturi i prije svega prema drugim ljudima. To je u stvari i proces realizacije kulture kao autentične čovjekove tvorevine, ne kao cilja nego kao sredstva djelatnosti čovjekove samorealizacije.

To je u krajnjoj liniji negacija racionalizma kao odnosa između čovjeka i kulture. Sada kada je racionalno kreirao svijet kulture kao svijet za sebe, *ratio* se javlja kao suvišan faktor odnošenja prema svijetu izvan čovjeka. Realizujući sebe kao cilj, čovjek mijenja i svoj odnos prema svijetu izvan sebe. U procesu odnošenja sa samim sobom, sa sobom kao samosvrhom, na mjesto razuma dolazi osjećaj, na mjesto vrijednosti dolazi čovjek, na mjesto radne snage kao vrijednosti čovjeka dolazi njegov ljudski sadržaj kao osnovna vrednota. Kultura prestaje biti svrha, a racionalizam kao uslov takvog nivoa kulture prestaje egzistirati.

RACIONALNO I IRACIONALNO U KULTURI

Ako je rad kao proizvodnja vrijednosti racionalno organizovan proces stvaranja kulture, znači li to da rad ne može stvarati ništa što

¹²⁾ Samorealizacija čovjeka nije odvajanje čovjeka od svijeta. Naprotiv. Nešto slično, morao je objašnjavati i Sartr, braneći egzistencijalističko poimanje čovjeka: „Jedan esejista pisao je nedavno, misleći da time pobija egzistencijalizam: „Nije čovek dubok, dubok je svet.“ On je sasvim u pravu i mi se potpuno s njim slažemo. Samo treba dodati da je svet ljudski, da je svet dubina čovekova, pa dakle ta dubina dolazi svetu od čoveka. Ispitivanje te dubine je silazak od apsolutno konkretnog (*Gospođa Bovari* u rukama nekog njenog savremenika, bio to Bodler, ili carica, ili državni tužilac) do njegove najapstraktnije uslovljenosti (to jest do materijalnih uslova, sukoba proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje ukoliko se ti uslovi pojavljuju u svojoj univerzalnosti i bivaju doživljeni od svih članova jedne neodređene grupe, to jest od apstraktnih subjekata). Z-P. Sartr, *Ibidem*, str. 127.

nije vrijednost? Na prvi pogled, zato jer objektivno znamo za elemente kulture koji su iracionalni sa stanovišta kulture uopšte kao racionalnog proizvoda, nalazimo se pred dilemom da li je iracionalno moguće kao proizvod rada, dakle kao vrijednost, kao elemenat kulture, odnosno da li je sam proces njihovog stvaranja uopšte rad?

Sam pojam iracionalnog riješiće nas ovog pitanja.

Naime, iracionalizam jeste protest protiv vlasti racionalizma u čovjekovom odnosu sa kulturom, ali je i on sam izraz tog racionalnog odnosa, a prema tome samo njegov oblik manifestovanja.

Iracionalno je, na primjer, stvaranje vrijednosti koja nema svoju upotrebnu vrijednost. Takva vrijednost je iracionalna zato jer ne služi neposrednom proizvođenju čovjeka kao radne snage, kao vrijednosti, kao mogućnosti proizvodnje novih vrijednosti izvan čovjeka. Iracionalna je sfera kulture, dakle, takođe predmetna, ali se njen iracionalizam sastoji u tome što se nakon što je jednom opredmećena ne odnosi aktivistički prema čovjeku, ne reprodukuje njegovu radnu snagu. Takav proizvod rada jeste vrijednost, ali za čovjeka *pasivna vrijednost*, dakle *iracionalna*, jer mu ne omogućava kao preostale vrijednosti, kao preostali minuli rad, da proizvodi novi racionalni odnos, rad, kao proces formiranja novih racionalno utemeljenih vrijednosti. To je, po meni, pojam iracionalnog u kulturi.

Međutim, iako smo rekli da je iracionalna sfera kulture vrijednost jer je proizvod rada, ona se ponaša kao iracionalna, dakle, gubi svoju racionalnu vrijednost, na prvi pogled postaje stvarno ne-vrijednost. Ali, čovjek se ne odriče iracionalnog u kulturi, dakle ne odriče se ne-vrijednosti. Štaviše, on u sve većoj mjeri proizvodi kulturu kao iracionalnu kategoriju, prije svega zato jer vlastiti racionalizam počinje sve više osjećati kao stegu, iako se pri tome nije u stanju suprotstaviti izvan racionalnim sredstvima. To znači da i iracionalnu vrijednost čovjek shvata kao stvarnu vrijednost za sebe. U ovom kontekstu se racionalno utemeljena vrijednost za nas pojavljuje kao vrijednost, kao proizvod apstraktnog rada, dok bi iracionalno utemeljena vrijednost bila vrijednost koja nema aktualnu upotrebnu vrijednost za čovjeka. Kako je to nonsens, jer vrijednost ne može egzistirati ni kao vrijednost ako nije upotrebna vrijednost (Marks), to iracionalno utemeljene vrijednosti, dakle proizvodi rada koji nisu *unaprijed* proizvedeni da zadovolje neku ljudsku potrebu, nastoje *naknadno* proizvesti kod čovjeka potrebu za sobom i tako se potvrditi i kao vrijednost,

nastoje se, dakle, racionalizirati. I tu je sadržana sva zagonetka porijekla krivih potreba, i ako se tu i samo iracionalno proizvođenje nastoji predstaviti racionalnim.

Uočavajući granice racionalizma Lukač je, međutim, ovako razmišljao: „Racionalizma, naime, tj. nekoga sistema oblika kojega je sklop bio usmjeren na razumsko shvatljivu stranu pojava, što je razum može proizvesti i stoga njome ovladati, predvidjeti je i proračunati, bilo je u najrazličitijim epohama u najraznovrsnijim oblicima. Nastaju, međutim, temeljne razlike već prema tome na koji se materijal taj racionalizam odnosi i koja mu se uloga dodjeljuje u cjelokupnom sistemu ljudskih spoznaja i pamjera. Ono novo u modernom racionalizmu sastoji se pak u tome što on — u toku razvitka sve više — nastupa s pretenzijom da je otkrio *princip* povezanosti svih fenomena što susreću čovjeka u njegovu životu u prirodi i društvu. Nasuprot ovome svaki je raniji racionalizam svagda bio samo *djelomičan sistem*. „Posljednji” problemi ljudskoga opstanka ostaju u nekoj za ljudski razum nesхватljivoj iracionalnosti... Svakako već iz čisto formalnoga ograničenja toga tipa mišljenja izlazi na vidjelo nužna korelacija racionalnosti i iracionalnosti, bezuvjetna nužnost da svaki racionalni formalni sistem udara o jednu granicu ili među iracionalnosti... Sasvim drugačije stoji pitanje kada racionalizam nastupa sa zahtjevom da predstavlja univerzalnu metodu za spoznaju svekolikog bitka. U tom slučaju pitanje nužne korelacije iracionalnog principa poprima odlučno značenje što rastvara i razara cio sistem. Takav je slučaj modernoga (građanskoga) racionalizma.”¹³⁾

Prema tome, mogli bismo zaključiti da je iracionalizam stvaran protest protiv racionalizma kao oblika proizvodnje. Ali, to je samo podsvjesni protest čovjeka. Realno, iracionalno nije u mogućnosti da kreativno negira racionalne vrijednosti. Ono ih ne prevazilazi. Prije svega zato jer je iracionalno i racionalno oblik egzistencije kulture, a ne čovjeka, dakle po svojoj prirodi su mogućnosti jedno drugog. Tamo gdje čovjek racionalno proizvodi, iracionalno i protestuje, ali ne da bi kulturu prevazišao, nego da bi je postulirao, iako u nekoj novoj formi.

Jer, ako je racionalizam vladajući oblik odnosa čovjeka i svijeta izvan njega, onda je iracionalizam samo njegov eksplicitni nivo. Racionalizam se, kao što smo rekli, javlja kao nemoguća realizacija čovjeka. U tom slučaju iracionalizam se, ako je suprotstavljen racionalizmu, javlja kao moguća nerealizacija. Protiv jednog

¹³⁾ Georg Lukács, *Povijest i klasna svijest*, „Naprijed”, Zagreb, 1970, str. 186—7.

besmisla podižemo besmisao druge vrste. Protiv kulture kao stvarne apstrakcije stavljamo stvarnu, konkretnu ne-kulturu. Očigledno, radi se o pucnju u prazno. Štaviše, iracionalizam se time javlja kao mogućnost racionalizma. Od kulture koja je suprotstavljena čovjeku stvaramo privid u kome se kultura suprotstavlja samoj sebi, iracionalno navodno stoji protiv racionalnog. I konzekvencija je jasna. Namjesto racionalnog otuđenja, čovjek se iracionalno oslobađa. Prema tome, stvaran odnos racionalnog i iracionalnog je upravo obrnut našem prividu. Iracionalizam u stvari predstavlja *racionalno* suprotstavljanje racionalizmu. Iracionalno nije izvan racionalno. Kada se čovjek ponaša iracionalno, on se u stvari *racionalno* ponaša iracionalno. A u čitavoj toj transformaciji racionalnog u svoju „suprotnost“ iracionalno, suštinski problem ostaje isti: čovjek i dalje ostaje bez svog ljudskog sadržaja, dok se kultura još uvijek nalazi na pijedestalu čovjekovog smisla, njegovog osnovnog cilja.

I racionalizam kao i iracionalizam predstavljaju čovjekovu kreaciju svijeta za sebe. U prvom slučaju čovjek kreira kulturu kao zaseban, samostalan svijet, svijet za sebe; u drugom slučaju čovjek kreira svijet za samog sebe. Ali, suštinske promjene ipak nema. I racionalizam kao i iracionalizam stvaraju svijet izvan čovjeka, kulturu, a ne samoga čovjeka.

Moda je iracionalna. Modom čovjek pokušava obezbijediti svoju realizaciju, subjektivnost svojih potreba, nezavisnost od kulture uopšte. Ali, njemu se samo čini da je moda svijet koji egzistira samo za njega. U stvari, on time proizvodi modu, stvara jedan elemenat kulture, a to znači on sam egzistira za modu. Očigledno, i moda je vrijednost, i to u našem modernom dobu sve veća vrijednost, ali iracionalna vrijednost. Sada se ne prilagođava moda čovjeku, nego obrnuto, čovjek se prilagođava modi. A to znači da moda kao vrijednost (realna, naravno) ne postoji za čovjeka, nego čovjek kao vrijednost postoji za modu. Ne proizvodi se novi modni oblik odjeće da bi se čovjek realizirao kao proizvođač vrijednosti, da bi reprodukovao svoju radnu snagu, nego se čovjek proizvodi kao radna snaga da bi imao potrebu za modom, da bi i moda imala svoju vrijednost. *U onom trenutku kada prestane proizvodnja čovjeka kao radne snage, nestat će i čovjekove potrebe za modom, bar u ovom sadašnjem iracionalnom obliku. To se odnosi na ukupnu iracionalnu sferu kulture. To dakle, znači da će i čovjekov iracionalni protest protiv vrijednosti izvan sebe nestati kao čovjekova potreba tek onda kada čovjek vlastito proizvođenje prevaziđe kao proizvođenje vrijednosti. Prema tome, i čovjekova potreba za kulturom nestat će kao racionalna potreba. Kada čovjek sam sebe ne*

bude shvatao kao vrijednost potrebnu za proizvodnju drugih vrijednosti, nestat će ne samo potrebe za iracionalnim vrijednostima, nego i vrijednostima koje ga i proizvode kao radnu snagu, kao vrijednost. Iracionalno je, dakle, uistinu izraz racionalnog. Jer, racionalizam se u čovjeku javlja kao mogućnost realizacije kulture kao vrijednosti izvan čovjeka. Ali i pored toga, racionalno formirana kultura je i upotrebna vrijednost za čovjeka, jer služi za njegovu reprodukciju kao vrijednosti. U čovjekovoj glavi se kultura proizvodi kao svijet za čovjeka, iako je njen racionalni sadržaj u proizvodnji čovjeka kao radne snage. Međutim, taj racionalni sadržaj se potpuno gubi u iracionalizmu. Iracionalna sfera kulture postaje cilj za sebe, a to znači i za čovjeka, ne samo u čovjekovoj svijesti, nego i u zbilji. U tom smislu se ovdje i govori o iracionalizmu kao razotkrivenom racionalizmu. Iracionalno je uistinu manifestna suština racionalnog. A to u apsolutnom smislu znači da za samog čovjeka nema bitne razlike između ova dva sadržaja njegovog odnosa prema prirodi i kulturi. Zato se i može govoriti da je u antropološkom smislu racionalizam — iracionalizam. Jer, iako je racionalno proizvođenje kulture u isto vrijeme i proizvođenje čovjeka kao sredstva te proizvodnje, ipak je kultura ta koja se javlja kao osnovni cilj tog odnosa. Kod iracionalnog proizvođenja kulture, čovjek kao sredstvo je oćigledan, ali to ne znači da je racionalizam u većoj mjeri ljudskiji odnos čovjeka. Naprotiv, baš zato što u racionalnom proizvođenju kulture čovjek vidi privid svog vlastitog proizvođenja, racionalizam nije imun na dehumanizirajuće sadržaje. Kada bi se neljudski sadržaj kulture sastojao isključivo u iracionalnim elementima kulture, kada bi moda, a ne najamni rad, bila osnov same kulture i njenog neljudskog odnosa prema čovjeku, onda bismo o kulturi mogli govoriti kao o već realiziranom ljudskom svijetu. Ali, baš zato što je situacija obrnuta, što je otuđenje čovjekovo racionalno, jer je ostvareno kroz proizvodnju kulture koja navodno služi čovjeku, kroz najamni rad kao sredstvo proizvodnje čovjeka kao radne snage, a to znači kao sredstva za proizvodnju kulture, čovjek se može autentično realizirati samo izvan racionalnog cilja koji je izvan njega samog kao čovjeka, samo u sebi kao cilju, dakle i izvan sebe, ali u cilju, dakle svijetu kao sebi samome, kao čovjeku. A konzekvencija tog procesa biće svakako i realizacija kulture kao autentično ljudske kategorije, kao upotrebne vrijednosti za autentičnog čovjeka.

Prema tome, osnovna uloga racionalizma sastoji se u tome da proizvodnju predmetnih vrijednosti prikaže kao u osnovi realizaciju čovjeka kao vlastite upotrebne vrijednosti. Dok je iraciona-

lizam *explicite* usmjeren protiv čovjeka, jer se sastoji u proizvodnji vrijednosti koje ne služe za proizvodnju čovjeka ni kao vrijednosti, dotle je racionalizam to isto samo *implicito* izražen. Čovjek se, dakle, *racionalno* proizvodi kao vrijednost za sebe, ali se *stvarno* proizvodi kao vrijednost čija je osnovna svrha u proizvodnji vrijednosti izvan njega, kulture kao vrijednosti. Očigledno, racionalizam je taj koji predstavlja osnovnu opasnost za čovjekovo ljudsko ostvarenje, oslobođenje iz reifikacije. Ali, to ne znači da je i mogućnost čovjekovog iracionalnog otuđivanja beznačajna. Naprotiv, sve veća spoznaja opasnosti racionalističkog degradiranja čovjekove ljudske prirode stvara među ljudima sve otvoreniji otpor, koji se, međutim, ne sastoji uvijek u stvarnoj kreaciji ljudskih vrednota, nego u apriorističkoj negaciji svega što je racionalno. Takav karakter otpora neposredno je određen racionalističkim sadržajem kulture u kojoj čovjek živi, a to znači da je iracionalan. Najbolju potvrdu za to nalazimo u nekim savremenim pokretima omladine.

Hipi-pokret je očigledan primjer.

Ovaj mladalčki pokret nije zasnovan na negaciji vrijednosti uopšte, nego na negaciji postojećih vrijednosti. Hipi-pokret, dakle, protestujući protiv društva u kome je osnovna vrijednost sadržana u materijalnom bogatstvu, novcu, nekonvencionalan je zato što je ustao protiv konvencionalnog racionalizma. Ali, time djeluje iracionalno, dakle ne prevazilazi bitno postojeći racionalizam u kulturi.¹⁴⁾ Hipi-omladina se ne slaže sa racionalizmom svojih otaca, ali zato što se njen protest iscrpljuje u nekomformističkom načinu odijevanja, ona je kao kritika društva, samo apstraktna kritika. Ludizam je, isto tako, bio iracionalan, jer je uništavajući vrijednosti izvan čovjeka uništavao i čovjeka čak i kao vrijednost. Svi moderni ludizmi današnjice koji su zasnovani na nihilističkom uništavanju svake vrijednosti ili na kvazi-revolucionarnom proizvo-

¹⁴⁾ Govoreći o hipi-pokretu Marcuse odbija da mu dodijeli revolucionarnu ulogu: „To na što sam smerao jest da su, zapravo, danas u društvu prisutne tendencije — anarhistički neorganizirane, spontane tendencije — koje navještavaju totalni prijelom s vladajućim potrebama u represivnom društvu. Skupine koje ste spomenuli karakteristične su za stanje dezintegracije unutar sistema, koje samo kao fenomen nemaju uopće nikakvu prevratničku snagu, no, koje će, možda, jedanput moći igrati neku ulogu zajedno s drugima i daleko jačim objektivnim snagama.” — (str. 17), „Tu se ponovo vraćam na pokret *beatnika* i *huppyja*. On je svakako interesantan fenomen, naime, jednostavno odbijanje da se sudjeluje u blagoslovima „društva obilja”. To je već jedna od kvalitativnih promjena potrebe. Nije to više potreba za boljim televizijskim prijemnicima, boljim automobilima, za nekom udobnošću, nego negacija te potrebe. „Nećemo da išta imamo s čitavim tim drekom.” Dakle, na oba pola tendencija je potencijalne prisutna.” — *Kraj utopije...*, str. 24.

denju „novih” vrijednosti, po svojoj prirodi iracionalnih, a to znači apstraktnih vrijednosti za čovjeka, a ne na prevladavanju postojećih vrijednosti kao proizvoda rada i kreaciji ljudskih vrijednosti u samom čovjeku kao proizvodima prakse, osuđeni su unaprijed na propast. Od toga ne izuzimamo, svakako, ni kreaciju čovjeka kao vrijednosti. Vrijednost čovjeka je ostvarljiva jedino izvan vrijednosti koje su izvan njega, ali i izvan njega kao vrijednosti; dakle, jedino 's onu stranu' vrijednosti.

RELIGIJA I RACIONALIZAM

Čovjek ne protestuje protiv racionalizma kao odnosa u kome se i sam proizvodi kao vrijednost samo na iracionalan način. Dok je racionalizam realizacija čovjekove svijesti u realnom svijetu izvan čovjeka i u njemu samom, dotle je religija direktno suprotstavljena racionalizmu, jer se kao oblik svijesti realizuje irealno, samo u predstavama.

Prema tome, religija nije *neposredan* proizvod čovjekovog racionalnog odnosa sa svijetom izvan sebe, rada. Jer je kao oblik svijesti rezultat neposrednog odnosa čovjeka prema svijetu, bez posredstva rada, o religiji uopšte, ili pak o njenim predstavama ne možemo govoriti ni kao o vrijednostima. A to znači da o religiji u njenom prirodnom, iskonskom obliku ne možemo govoriti ni kao o obilježju kulture. Međutim, veza između rada i religije, kulture i religijskih predstava, a pogotovo religijskih obreda, ipak postoji. Naime, i sama čovjekova svijest kao mogućnost religije, u krajnjoj liniji nije neovisna od čovjekovog racionalnog odnosa prema kulturi, pa prema tome ni od kulture same. To znači da rad, određujući svijest, određuje posredno i religijske predstave.

Ipak, na prvim nivoima razvitka čovjekovog rada, kada je čovjek radom realizirao svoju samostalnost u odnosu na prirodu, može se govoriti o religiji kao neposrednom i isključivom proizvodu svijesti, a ne rada. Dakle, religija se javlja kao protest protiv čovjekove zavisnosti od prirode, te prema tome ne može djelovati protiv rada kao čovjekovog racionalnog oslobođenja od prirode. Čovjekova svijest se, dakle, na tom nivou manifestira u dva smjera: u radu, u racionalnom proizvođenju kulture kao nadomještaju prirodi, na jednoj strani, i religiji kao irealnom proizvođenju čovjekovog svijeta, na drugoj. To je prirodni oblik religije. Ona dakle ne protivurječi čovjekovom realnom, racionalnom proizvođenju kulture. Tek realizacija kulture rada suprotnost sa religijom. Rađa se novi tip religije kao protesta protiv čovjekovog kultural-

nog otuđenja, racionalnog proizvođenja kulture kao stege za čovjeka. Religija ni tada nije neposredan proizvod rada, dakle, izvan je racionalna kategorija, jer je po svojim bitnim obilježjima religija upravo suprotstavljena radu kao čovjekovoj ograničenoj mogućnosti.¹⁵⁾ U stvari, u onom trenutku kada kultura dolazi na mjesto prirode kao čovjekovog ograničenja, religija od protesta protiv prirode postaje protest protiv kulture, ne mijenjajući pri tome svoj bitni sadržaj kao proizvoda svijesti.

Religija je aprioristička negacija čovjeka kao racionalnog proizvođača kulture kao njegovog parcijalnog svijeta. Osjećaj nesavršenstva, i pored savršenih oblika vrijednosti realizovanih u kulturi, tjera čovjeka da savršenstvo, a to znači svoju konačnu realizaciju traži ne samo izvan sebe, nego i izvan kulture. Religija jeste apsolutna kritika kulture, čovjekovog realnog svijeta, ali kritika koja se ne realizira na zemlji, nego na nebu. To je, dakle, izvan racionalni svijet, ali je religijski svijet u isto vrijeme i izvan čovjekov svijet. Svoju relativnu realnu neslobodu čovjek tako zamjenjuje apsolutnom irealnom slobodom. Između dva zla, teško je reći koje je veće. Zato je i moguće sasvim slučajno opredjeljenje čovjeka za religiju ili komformističko prihvatanje racionalizma.

Pojam religije nismo mogli svrstati pod pojam iracionalne sfere kulture, jer je samim tim što je irealna po svom bitnom sadržaju i izvan odnosa racionalnog i iracionalnog. Ona je po svom imanentnom smislu usmjerena protiv kulture kao čovjekovog jedinog i određujućeg svijeta, protiv proizvodnje vrijednosti (ili, bolje reći, protiv ograničene proizvodnje vrijednosti), protiv rada kao ograničene mogućnosti te proizvodnje.¹⁶⁾ Kultura je, dakle, za religiju realno problem, ali ne samo zato što je ona ne-mogućnost čovjekove konačne realizacije, nego zato što se sama kultura racionalno javlja kao ograničeno proizvedena. Taj antagonizam čovjekovog realnog svijeta vrijednosti i njegovih religijskih predstava u osnovi proizlazi iz kulture i njenih ograničenih mogućnosti samoproizvođenja. Rješenje tog antagonizma, međutim, ne treba tražiti samo na jednoj strani, isključivo u kulturi ili isključivo u religiji; rješenje je u krajnjem uzroku njihovog postojanja, dakle u čovjeku.

Religija nema smisao svoje kritike kulture samo u kulturi kao problemu za čovjeka, nego u

¹⁵⁾ Iz ovoga treba, svakako, izuzeti protestantizam kao viši oblik racionalizacije religije. Protestantizam, name, iako ne stvara „duh kapitalizma“, etički racionalizira kapitalizam. — Upor. Lj. Tadić, *Ibidem*, str. 49.

¹⁶⁾ O ovom odnosu religije i rada vidjeti opširnije u našem radu: *Obred žrtvovanja kao simbolizovani rad*, „Sociologija“ br. 2, Beograd, 1971.

kulturi kao problemu za sebe. Njen protest se ne sastoji u zahtjevu za proizvođenjem čovjeka, nego za neograničenim proizvođenjem čovjeka. A čovjek sam, kao racionalna prepreka za takvu apsolutnu realizaciju kulture, čovjek kao radna snaga, postaje problem i za religiju. Prema tome, bez obzira na to što je usmjerena protiv čovjekovog realnog kulturalnog otuđenja, religija nije čovjekova humanizirajuća mogućnost, jer negira čovjeka i kao radnu snagu, dakle kao kreatora kulture, stavljajući na njegovo mjesto predstavu o bezgraničnoj moći irealnog bića koje će za čovjeka proizvesti kulturu kao neograničenu vrijednost.

Međutim, to se odnosi samo na aktualni sadržaj religije, na religiju kao izraz realnog odnosa čovjeka i kulture u kome je čovjek prije svega aktualno ograničen kulturom kao svojim isključivim svijetom. Iskonski izvor religije nije samo realni odnos čovjeka i kulture, čovjeka i njegovih proizvoda, u krajnjoj liniji čovjeka i prirode uopšte, nego sama priroda čovjeka koja u mogućnostima, a ne realitetima, ne u stvarnosti koja jeste, nego koja može biti, traži svoje immanentne sadržaje, to je dakle čovjek kao protest protiv realizovanog, čovjek kao nerealizovana suština.

Tek u tom smislu postaje očigledno da je religiju nemoguće svrstati u iracionalnu sferu kulture. Religija kao suprotnost racionalnom čovjekovom odnosu jeste *izvan* racionalna činjenica, ali to ne znači da je i nadržacionalna, jer realno ne prevazilazi čovjekovo realno otuđenje u racionalnom procesu stvaranja kulture. Ona je, prema tome, iako *izvan* racionalna činjenica, u direktnom, iako suprotstavljenom odnosu sa racionalizmom. O religiji, u odnosu na racionalizam, može se zato govoriti jedino kao o *racionalnoj* činjenici. Na prvi pogled to je samo terminološka konstrukcija. Ali, distinkcija je stvarno potrebna. Naime, dok je iracionalno protest protiv racionalnog kojim se u stvari otkriva, objelodanjuje suština racionalnog odnosa čovjeka i svijeta *izvan* njega, dotle je aracionalizam (religija) protest protiv racionalizma uopšte; njime se *a priori* negira taj racionalni odnos čovjekov. I aracionalno je, dakle, u osnovi izraz (kao protest) racionalnog, ali ne kao njegova suština (iracionalno), nego kao njegova suprotnost, iako irealna. U čovjekovoj glavi se i religija kao i racionalna proizvodnja realnog svijeta javljaju kao stvarne negacije jedna druge, ali realno, one to nisu, jer i dalje ostaju prisutne kao čovjekov svijet. Religija je, prema tome, stvaran protest protiv čovjekovog realnog racionalnog otuđenja, ali i irealna negacija tog odnosa. Realno, religija se ne otkriva kao čovjekova

autentična mogućnost, ali otkriva čovjekov racionalni odnos sa kulturom kao ne-mogućnost.¹⁷⁾

No, ne nameće li se ovakvoj eksplikaciji religije i zaključak da je religija, prema tome, svijet u kome se čovjek ne može ni otuđiti, jer je u osnovi irealna realizacija, te je tako i eventualno otuđenje u religiji irealno? Jer, ako je smisao religije kao čovjekovog aracionalnog odnosa u prevladavanju svijeta racionalnih vrijednosti, onda je to uistinu čovjekov svijet. Kompleks odnosa religijskih predstava i realnog svijeta čovjekovog nije međutim, jednostran. Religija je suprotstavljena ne samo kulturi kao vrijednosti, nego i čovjeku kao vrijednosti, prije svega kao ograničenoj vrijednosti. Na prvi pogled, religijom čovjek prevladava i sebe kao radnu snagu i na svoje mjesto kao proizvođača kulture stavlja svemoguću silu, na mjesto svoje radne snage kao ograničene vrijednosti stavlja sakralnu vrijednost svoje predstave kao neograničene vrijednosti. I konzekvencija te izmjene je vrlo racionalna manifestacija u realnom svijetu kulture. Naime, sam pojam sakralne vrijednosti time što dolazi na mjesto vrijednosti čovjekove radne snage ne predstavlja njenu negacije uopšte. Naprotiv, ona je usmjerena istom cilju kao i radna snaga. Ali, sakralna vrijednost religijskih predstava sastoji se u tome što se ona manifestira, iako samo u čovjekovoj glavi, neograničena racionalnim mogućnostima čovjeka. A čovjekova glava je jedino mjesto gdje se racionalne vrijednosti mogu stvarati neograničeno, dok je realni svijet kulture objektivno ograničen.¹⁸⁾

Naravno, ovakvo objašnjenje religije zvuči kontradiktorno. Na jednoj strani imamo aracionalni sadržaj religije kao religijskih predstava, a na drugoj čovjekov u izvjesnoj mjeri racionalan odnos prema tim predstavama. Same predstave su, dakle, po svojoj prirodi negacija, makar i irealna, čovjekovog otuđenja, dok čovjekov odnos sa tim predstavama sada postaje određen realnim svijetom, dakle racionalan. Šta je bitni sadržaj religije teško je reći. Da li je to religijska predstava, neovisna od kulture i čovjeka samog, ili čovjekov (a preko njega i kulturalni) odnos sa silama koje egzistiraju u tim pred-

¹⁷⁾ Ovom problemu smo posvetili pažnju i u našem osvrtu na knjigu dr Vuka Pavićevića *Sociologija religije sa elementima filozofije religije* (Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1970), objavljen u časopisu „Gledišta”, br. 11–12, Beograd, 1971.

¹⁸⁾ Iako na prvi pogled ne odgovara kontekstu, ipak se na ovom mjestu služimo izuzetno dubokim pitanjem Esada Čimića: „Nije li „racionalna kritika iracionalnog shvaćanja” ograničena vlastitom (racionalnom) granicom?” — *Drama atezacije*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1971, str. 76.

stavama? To je pitanje koje i ovom prilikom ostaje otvoreno. Jer, mada su po svojoj prirodi ovi sadržaji religije uzajamno suprotstavljeni, oni su i nerazlučivi istovremeno.

Ipak, jedno je očigledno. Religija ni kao predstava svemogućih bića, niti kao njihova racionalna manifestacija u svijetu vrijednosti, nije čovjekov konkretan ljudski svijet; religija nije čovjekova istinska mogućnost.

PRAKSA KAO REALNA IZVAN RACIONALNA DJELATNOST

Jedino što je čovjeku još preostalo jeste on sam. Drugih realnosti o kojima bismo mogli govoriti kao o bitnim mogućnostima čovjeka više nema. Religija na jednoj, a realni svijet kulturalnih vrijednosti na drugoj strani, predstavljaju već iscrpljene mogućnosti vlastite samorealizacije i već realizirane mogućnosti realizacije čovjeka. Pred samim čovjekom se, prema tome, nalazi budućnost u kojoj će on realizirati sebe kao čovjeka, ali isto tako i zadatak konačne realizacije svijeta izvan njega kao autentičnog čovjekovog svijeta. Čovjek je dakle mogućnost da se kultura, u svom aktualnom kvantitativnom obliku *konačno* realizira, dok je on sam *konačno beskonačna* mogućnost svoje realizacije. Na mjesto kulture čovjek stavlja samoga sebe; živeći u zabludi da je njegova istinska realizacija u proizvodnji kulture, čovjek je proizvodnju kulture i učinio beskonačnom, prema tome sebe učinio konačnim, već realiziranim.

Ali čovjek je još uvijek mogućnost.

Njegova suština tek treba da bude ostvarena. Taj oblik djelatnosti čovjekove samorealizacije zove se *praxis*. Praksa kao prevashodno čovjekov unutarnji, autentični, autohtoni proces očovječenja nije, međutim, djelatnost izgrađivanja čovjekovog despotskog subjektiviteta u odnosu na svijet izvan čovjeka. To nije djelatnost koja čovjeka čini dovoljnim samome sebi ili ga kao determinantu svijeta izvan njega, čini suprotstavljenim tom svijetu. *Čovjek praksom ne postaje centar svijeta, on postaje svijet*. Praksa je, dakle, univerzalna djelatnost. To je ostvarenje čovjekovog ljudskog bića, ali i proces čija se spoljna manifestacija sastoji u izgradnji kulture kao čovjekovog svijeta, u realizaciji društva kao čovjekovog svijeta. Univerzalnost čovjeka sastoji se, dakle, u shvatanju svijeta kao sebe. Taj proces čovjekovog očovječenja jeste u krajnjoj liniji očovječenje njegovog svijeta: *društva, kulture i njega samog*. Jer, čovjek sam je subjekt svog odnošenja prema svijetu izvan sebe, ali ne kao determinanta koja oblikuje, proizvodi,

kultivira taj svijet, nego kao sadržaj izvanjskog svijeta. Prema tome, čovjek bez mogućnosti vlastite samorealizacije nije u mogućnosti ni da konačno realizira taj svijet oko sebe. Ljudski sadržaj čovjeka uslov je očovječenja kulture.

Čovjek kao biće prakse ne ustaje *protiv* kulture, nego naprotiv, *za* kulturu. A osnova transformacije odnosa čovjeka prema kulturi nije kultura, nego čovjek.

Dok je religija protestovala protiv racionalnog sadržaja čovjekovog odnosa prema kulturi, negirajući pri tome kulturu kao čovjekov svijet, ali ne samo aktualni nivo kulture, nego kulturu uopšte, dotle je racionalizam kao oblik proizvodnja kulture kao vrijednosti *a priori* negacija religije. I dok je njihov antagonizam očigledan, dotle su stvarno religija i racionalizam u kulturi neodvojivi uslovi i konzekvencije jedno drugog. Praksa, međutim, u svom manifestnom obliku ne negira ni religiju niti racionalizam, jer je okrenuta čovjeku, ali stvarno ona ih prevazilazi, na jednoj strani stvarajući racionalizam novoga tipa,¹⁰⁾ okrećući *ratio* samome čovjeku, a na drugoj spuštajući boga i raj na zemlju. I dok se religija i proizvodnja vrijednosti uzajamno negiraju, uzajamno se uslovljavajući u stvari, dotle praksa ne negira niti boga niti vrijednosti, nego ih naprotiv *realizira*, daje im njihov suštinski sadržaj — čovjeka, *konkretno* ih ostvaruje, ukidajući ih u njihovom *apstraktnom* obliku.

To konkretno-univerzalno obilježje prakse znači da je praksa odnos, ali ne između nego unutar subjekta-objekta. To nije odnos čovjeka sa objektivnim svijetom, nego odnos u kome se čovjek univerzalno pojavljuje kao svijet. Drugim riječima, praksom se čovjek u apsolutnom smislu ne realizira kao subjekt; praksom se u stvari prevazilazi odnos između subjekta i objekta. To znači da praksa nema svoj cilj, u racionalnom smislu riječi, osim ako na to mjesto pojmovno ne stavimo čovjeka. Ali, sam čovjek je praksa, praksa je čovjek. U praksi kao djelatnosti očovječenja čovjeka, i u čovjeku kao biću prakse, gubi se granica između sredstva i cilja djelatnosti. U radu kao racionalnoj djelatnosti zna se što je cilj, a što sredstvo, zna se šta čemu služi; čovjek je podređen radu i proizvodima rada. Praksa ne obrće nego prevazilazi taj antagonizam. Prema tome, praksa nadilazi racionalni nivo djelatnosti, ali za razliku od religije ona je i konkretna, realna čovjekova djelat-

¹⁰⁾ U tom je smislu, vjerujemo, i Mihailo Marković odredio praksu kao racionalnu. — Upor. *Dijalektika kao metoda kritičkog mišljenja*, „Filozofija“ br. 4, Beograd, 1970.

nost.²⁰⁾ Praksa ne proizvodi vrijednosti, nego čovjeka koji, zahvaljujući svom ljudskom sadržaju, ni kulturu ne proizvodi kao vrijednost, kao kvantitet radi njega samog, nego kao upotrebnu vrijednost za vlastiti užitek, a time posredno, preko, i neposredno samoga sebe. A to je bitno prevazilaženje vlasti vrijednosti nad čovjekom, to je negacija racionalizma kao mogućnosti proizvodnje vrijednosti za čovjeka. To znači da se čovjek prema kulturi ne odnosi kao prema cilju, nego kao prema samome sebi.²¹⁾ A to je moguće ostvariti jedino praksom kao realnom, ali i *nadracionalnom* djelatnošću čovjeka.

Čovjek, dakle, praksom proizvodi sebe, ali ne za sebe, nego i za svijet izvan sebe, za ljudskiji odnos prema prirodi, kulturi i drugim ljudima. Zbog toga i možemo s pravom na kraju reći: *Quod natura reliquit imperfectum, homo perficit!*

20) Upor. Stephen Cotgrove, *Alienation and automation*, „The British Journal of Sociology”, No 4, London, 1972.

21) Takav odnos prema kulturi ne znači kraj napretka, nego naprotiv, njegov stvarni, kvalitativni, povijesni početak. „To nije zaustavljanje ili umanjenje tehničkog napretka — pisao je Marcuse — nego odstranjenje onih njegovih obilježja koja perpetuiraju podređivanje čovjeka aparatu i intenziviranju borbe za egzistenciju — da se radi napornije kako bi se dobilo više robe koja mora biti prodana. Drugim riječima, doista elektrifikacija i svi tehnički izumi koji olakšavaju i štite život, sva mehanizacija koja oslobađa ljudsku energiju i vrijeme, sve tipiziranje koje dokrajčuje umjetne i parazitske „personalizirane“ usluge, a ne umnožavanje njih, i patenata, i znamenja eksploatatorskog obilja.” — H. Marcuse, *Ibidem*, str. 201.